

EMEKLİLİK DÖNEMİNDE ÇALIŞMA, BOŞ ZAMAN VE DİN EĞİTİMİ

*M. Akif KILAVUZ**

ÖZET

Meslek hayatının sona erdiği emeklilik dönemindeki bireyler rol kayıplarına uğrarlar. Bu dönemde çalışma ile yakından ilgili olan “ibadet”, “tefekkür”, “boş zaman” gibi kavramlar ön plana çıkar. Emeklilik döneminde ortaya çıkan boş zamanı değerlendirmede ibadet, tefekkür ve din eğitiminin önemli bir yeri vardır. Bu çalışmada emeklilik döneminde ortaya çıkan rol kayıplarını telafi etmede ibadet, tefekkür ve boş zamanı değerlendirmenin önemi ele alınmakta ve din eğitimi açısından değerlendirme yapılmaktadır.

SUMMARY

Individuals lose their roles in the retiring term when the professional life ends. In this period some concepts such “worship”, “contemplation”, “leisure” come forward dealing with “work life” closely. In this study it has been showed the importance of worship and contemplation more valuable in order to recover the role losts that appear in the retiring term, and a consideration from the point of religious education has been made.

* Yrd. Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

EMEKLİLİK

Emekliliğin Anlamı

İnsanlar hayatlarının çeşitli safhalarında çeşitli dönüm noktalarından geçerler. Emeklilik dönemi orta yaşlardan yaşlılığa geçişi belirleyen önemli toplumsal bir dönüm noktasıdır. İnsan hayatının en önemli geçiş dönemlerinden biri olan ergenliğe geçiş ile emekliliğe geçiş dönemi arasında bazı benzerlikler söz konusudur; ancak ergenliğe geçişte biyolojik etkenlerin ağır basmasına karşılık, emeklilikte bireyin toplumsal yaşam alanı ile ilgili etkenler daha önemlidir.¹

Emeklilik döneminde görülen en önemli toplumsal içerikli değişiklikler; çalışma hayatının sona ermesi sonucu boş zaman döneminin başlaması ve toplumsal rol kaybının ortaya çıkmasıdır. Ailenin henüz üretici bir birim olma işlevini sürdürdüğü dönemde, yaşlıların belirli işlevleri yüklenmesi ve işe yaraması mümkün oluyordu.² Ancak sanayi toplumuna geçişle birlikte emeklilik sonucu yaşlılar, kendilerinin işe yaramadığı düşüncesinden olumsuz biçimde etkilenebilmektedirler.

Emeklilik rolünün ardından birey kendine özgü rolleri, beklentileri ve sorumlulukları olan yeni bir toplumsal konuma geçer. Bu değişim, üstlenilen rollerde ve yaşam standartlarında bir düşüşü de içerir. Bu nedenle, emeklilik statüsüne geçiş, toplumsal konumda olumsuz bir değişimdir. Azalan roller ve artan boş zamana karşın toplumsal değişim olumsuz yöndedir. Buna karşılık, bu statüde yaşayanların sayısı da gün geçtikçe artmaktadır. Çünkü üretimin artması emeklilik yaşını indirmekte, yaşam süresinin artması da emeklilik süresinin uzamasına sebep olmaktadır.

Toplumun boş zaman etkinliğine verdiği önem arttıkça, emekli insanlar çevrelerine yararlı yeni roller üstlendikçe emekliliğin toplumsal değeri de yükselecektir. Emeklilik sürecine bu toplumsal değer kazandırılmasıyla emekliliğe yeni bir boyut kazandırılabilir.³

Meslek hayatının sona ermesi sonucu ortaya çıkan boşluğu yeni rollerle kapatmak mümkündür. Aslında her insanda her zaman var olan, ama yeterli zaman ayıramadığı özel ilgi alanları için emeklilik en uygun süredir.⁴ Bu açıdan emeklilik döneminde ortaya çıkan boş zamanın değerlendirilmesi

¹ Onur, Bekir, **Gelişim Psikolojisi, Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm**, İmge Kitabevi, Ankara, 1995, s. 186.

² Lehr, Ursula, **Yaşlanmanın Psikolojisi**, Bilimsel ve Teknik Yayınları Çeviri Vakfı, (Çev. Neylan Eryar) İstanbul, 1994, s. 244.

³ Onur, age, s. 186.

⁴ Ataç, Füsün, **İnsan Yaşamında Psikolojik Gelişim**, Beta Yay., İstanbul, 1991, s. 392.

ve statü kaybının telafi edilmesinde din eğitiminin ve dinî etkinliklere katılmanın önem arz ettiği söylenebilir.

Emekliliğin Etkileri

Emeklilik sonrası bireysel ve sosyal alanda bazı değişiklikler olmaktadır. Bu değişikliklerin etkileri konusunda çeşitli araştırmalar yapılmış ve farklı sonuçlara ulaşılmıştır.

Emeklilik konusundaki yaygın inançlardan biri; emekliliğin **sağlık** üzerinde zararlı etkiler meydana getirdiği ve bunun sonucunda da emekliliğin vakitsiz ölüme yol açtığı şeklindedir. Genellikle, yüksek düzeydeki etkinliğin ani bir şekilde sona ermesi sonucu emekliliğe adım atılmasının fiziksel inişi hızlandırdığı düşünülür. Bu görüşü kanıtlamak için gece gündüz çalışan ve emeklilikten bir kaç ay sonra aniden ölen insanların hikayeleri anlatılır. Halk arasında yaygın olan bu kanaati, araştırma bulgularının desteklemediği görülmektedir. Gerçi isteyerek emekli olanlarda ölüm oranlarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir; ancak burada isteyerek erken emekli olanların, sağlıklarının bozulmuş olduğundan dolayı erken yaşta emekli olduklarını da dikkate almak gerekir. Emekliliğin sağlığı olumsuz şekilde etkilemediğini ortaya koyan araştırmaların yanı sıra, bazı durumlarda sağlıkta olumlu düzelmelerin meydana geldiğini tespit eden bulgular da vardır.⁵ Bazı kimselerin emeklilik sonrası sağlıklarının daha da kötüye gitmesi ya da vefat etmelerinin nedenini; emekliliğin sağlığı bozmasında değil, sağlığı bozulanların emekli olmayı tercih etmelerinde aramak gerekmektedir. Emekliliğin sağlığı bozduğu görüşüne dayanan bu tür yaygınlaşmış kalıp yargılar yıpratıcı etkiler gösterebilmektedir.

Çalışmanın tedavi edici değeri olduğuna inanıldığı için çalışma yokluğunun ruhsal rahatsızlıklara sebep olduğu kanaati yaygındır. Bu görüşü destekleyen pek fazla bulgu da mevcut değildir. Gerek ruh sağlığı gerekse fiziksel sağlığın bozulmasında temel etken emeklilikten çok; ekonomik şartlar, hayat boyu süren sağlık koşulları, ilerleyen yaşın genel problemleri ile ilgili olduğu söylenebilir.⁶

Bir başka yaygın görüş de emekliliğin sosyal ilişkilerde bir iniş meydana getirdiği doğrudur. Araştırmalar pek çok durumda iş hayatından ayrılmanın otomatik olarak aile, arkadaşlar ve komşularla sosyal ilişkilerde bir azalmayla sonuçlanacağını göstermektedir.⁷ Bu konuda da

⁵ Harris, Diana, K.- William E. Cole, **Sociology of Aging**, Houghton Mifflin, U.S.A., 1980, s. 256; Lehr, age, 246, 261. Streib ve Schneider boylamsal çalışmalarında vasıfsız işçilerin emekli olmalarında sağlık durumunda az bir iyileşmenin olduğunu tespit etmişlerdir. Geniş bilgi için bk. Harris, - Cole, age, s. 256.

⁶ Harris - Cole, age, s. 256.

⁷ Harris - Cole, age, s. 257; Lehr, age, s. 261.

bireyin emeklilik öncesi kişiliği, statüsü ve işinin niteliği, sosyal ilişkilerin azalıp çoğalmasında etkili olabilmektedir. Sosyal etkinliklere en çok katılan emeklilerin, çalışma hayatında profesyonel kimseler olduğu bulunmuştur. Onları orta sınıf çalışanlar izlemektedir. Uzman olmayan çalışanlarda bu ilgi en az seviyededir. Bu açıdan bakıldığında da, emeklilik öncesi sosyal ilgilerin kurulmamış olması durumunda, emeklilik sonrası bu ilgilerin başlamasının bir hayli zor olduğu söylenebilir. Bu yüzden emeklilik sosyal ilgileri ve ilişkileri zayıf olanları olumsuz, sosyal ilgileri ve ilişkileri kuvvetli olanları da olumlu bir şekilde etkileyebilmektedir.

Emeklilik evlilik ilişkilerini de çeşitli şekillerde etkileyebilmektedir. Erkeğin emekli olması durumunda bazı eşler, kocalarının daha uzun süre evde bulunması sebebiyle ev işlerini düzene koyamadığından yakınırırlar. Bazı eşler emeklilik sebebiyle kazancı yarıya inen erkeğin iki kat yükünü taşımaktan şikayet ederler. Bazı eşler ev işlerinin ortaklaşa yapılması gerektiği konusunda görüş birliğine varırlar. Bazıları da bunun daha büyük bir arkadaşlığa vesile olduğunu söylerler.⁸

Birbirine uyum sağlayan eşler için emeklilik, eşler arasındaki ilişkilerde bağın kuvvetlenmesine imkan sağlayabilir. Genelde eşler eğer iyi ilişkilerden hoşlanıyorlarsa emekliliğin evlilik mutluluğunu arttıracığı, aksi durumda evlilik memnuniyetini azaltacağı söylenebilir.⁹

ÇALIŞMA

Meslek hayatının sona ermesi anlamına gelen emeklilik, çalışma hayatının da sona ermesi anlamına gelmemektedir. Burada çalışma ve meslek arasında bir ayırımı ihtiyaç duyulduğunu söyleyebiliriz.

“Çalışma” (work) genel anlamıyla “Bir kullanım değeri olan mal veya hizmet üreten her türlü etkinliktir.” Diğer bir deyişle çalışma, “İnsanın yarar sağlamak amacıyla aklı, elleri alet ve makine yardımıyla madde üzerinde uyguladığı ve sonunda insanı etkileyerek onu değiştirdiği eylemlerin tümüdür.”¹⁰ “İş” (job) ve “meslek” ise çalışma zamanı içerisinde yerine getirilen, hayatı kazanmak için başvurulmuş bir faaliyettir. İş ve meslek; geçim sağlama, hayat kazanma yoludur.¹¹ İnsanların emekli olmak suretiyle iş ve meslek hayatından ayrılmaları, çalışmaktan da emekliye ayrılmaları anlamına gelmemektedir. Çünkü herkes hayatının her döneminde çalışmaya ihtiyaç duymaktadır.

⁸ Harris- Cole, age, s. 257.

⁹ Onur, age, s. 188; Harris - Cole, age, s. 257.

¹⁰ Bozkurt, Veysel, **Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği**, Alesta Yay., Bursa, 2001, s. 16.

¹¹ Tezcan, Mahmut, **Boş Zamanlar Sosyolojisi**, Doğan Mat., Ankara, 1997, s. 1.

Yaşlanma döneminde bireyin fizikî enerjisinde azalma görülmesi, onun çalışma hayatından da uzaklaşması anlamına gelmeyebilir; çünkü, fizikî enerji insanın çalışmasının en önemli ölçüsü değildir.¹² Bazı işler yaşlılar tarafından bazıları da gençler tarafından daha iyi yapılabilir. Hem gençler hem de yaşlılar tarafından aynı oranda iyi yapılabilen işler de olabilir. Yaşlılar daha az fizikî enerjiye sahiptir, ama daha çok insanî hikmete sahiptir. XX. Yüzyılda insanlığın üretici bireylere ihtiyacı olduğu kadar kutsal ve hikmete de ihtiyaçları vardır.¹³

Çalışma, gerek İslâm dininde gerekse diğer pek çok dinî gelenekte vurgu yapılan önemli bir kavramdır. Çalışma kavramının etimolojisi, farklı toplumlarda, çalışmaya yüklenen anlamlar konusunda oldukça önemli ipuçları vermektedir. Tarihte çeşitli zamanlarda ve yerlerde çalışma, farklı anlamlar ifade etmiştir. Eski Yunanlılarda “çalışma” kelimesi (work, ponos), “acı” (sorrow) kelimesinden türetilmiştir. Batı dillerinde çalışma anlamına gelen “travail”, Latince işkence aleti olan “tripalium”dan türemiştir. Latince’de “iş” (labor) kelimesi hem “çalışma” hem de “zahmet çekerek emek verme”, “yorgunluk”, “acı”, “ızdırıp” gibi çağrışımlara sahiptir.¹⁴

Çalışma, özellikle Antik çağdaki düşünürler arasında, köle sınıfına özgü aşağılık bir kavram olarak değerlendirilmiştir. Çünkü çalışma bir zorunluluk gereği beden üzerinde bir denetim kurma sürecidir. Oysa Antik çağda “zorunluluk” ve “özgürlük” birbirinin zıddı kavramlar olarak değerlendirilmiş ve özgür insanların zorunlulukların kölesi olamayacağı vurgulanmıştır.¹⁵ Eski Roma’da boş zaman, -işler köleler tarafından yapıldığı için- sadece elit tabakanın bir imtiyazı idi.¹⁶

Yahudiler de eski çağlarda çalışmayı Adem’in hayatını sürdürebilmek için zahmet çekip emek harcamak suretiyle bir bakıma cezalandırılması olarak değerlendiriyorlardı. İlk Hıristiyanlar da, çalışmanın cezaya kefaretiler olarak yapılan bir uğraş olduğunu düşünüyorlardı.¹⁷

Azeri Türkçe’sinde çalışmak yerine “işlemek”, Kırgız dilinde de “emgeg” (yani emek) sözcüğü kullanılmaktadır. “Emek” sözcüğü de yine Batı dillerindekine benzer biçimde, “sıkıntı”, “zahmet”, “yorgunluk”

¹² Moran, Gabriel, “**Work, Leisure, and Religious Education**”, (in) Religious Education in Adulthood (ed.) John L. Elias, Religious Education Association of USA and Canada, New Haven, 1988, s. 102; Devitt, Patrick, M., **How Adult is ARE**, Veriatas Pub., Dublin, 1991, s. 208.

¹³ Moran, agm, s. 107.

¹⁴ Harris - Cole, age, s. 241; Bozkurt, age, s. 15.

¹⁵ Bozkurt, age, s. 18.

¹⁶ Devitt, age, s. 210.

¹⁷ Harris - Cole, age, s. 241.

anlamına gelmektedir. Türkçe’de de “çalışma” ve “çalma” kelimeleri arasında bir ilişki oluşunu ileri sürenler de vardır.¹⁸

Çalışma kelimesine yüklenen bu olumsuz anlamlar zamanla gerek batı dillerinde gerekse Türkçe’de çalışma kavramının farklı biçimde algılanmasına sebep olmuştur. Protestan Reformlarının gelişiyile Hıristiyanlıkta “çalışma” düşüncesi yeni bir anlam kazanmıştır. O dönemden sonra Hıristiyanlıkta çalışma, dinî bir bağlılık ve ibadet olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. Calvinist kader doktrini, çalışan bireyleri bir kurtuluş olarak Allah’ın lütufta bulunduğu kimseler olduklarını ileri sürmüştür. Çalışma ibadet ile eşit olarak görülmüş ve bireysel bir misyon olarak algılanmıştır.¹⁹

Weber’e göre Protestan Ahlakı, insanın seküler görevleri Allah’ın yüklediği yükümlülük olması sebebiyle dinî bir sorumluluk olarak yerine getirebileceği fikrine dayanmaktadır. Bu fikir de sıkı çalışma, üstün başarı, tasarruf, zühd ve dürüstlük için motivasyon sağlamaktadır.²⁰

Yahudi geleneğinde de bedensel çalışma ve zihinsel çalışma (study) ibadet sayılır. Yahudilerin entelektüel alandaki başarılarında bu anlayışın önemli etkilerinin olduğu söylenebilir.²¹

İslâm İnançına Göre Çalışmanın Anlam ve Önemi

İslâm inancına göre de çalışma, ibadet olarak kabul edilmiştir. Allah ahireti mükafat ve ceza; dünyayı ise çalışma, gayret ve geçim için uğraşma yeri olarak yaratmıştır. Dünyada yalnız ahiret için değil, dünya için de çalışmak gerekmektedir. İslâm dinine göre dünya geçimine dalıp ahireti unutmak tasvip edilmediği gibi tamamıyla ahireti düşünüp dünyayı unutmak da uygun görülmemektedir.²²

İslam dinine göre insana düşen görev Allah’ı ve O’nun yarattıklarını düşünerek onlardan makul ölçülerde faydalanmasını bilmektir. Bunu gerçekleştirmek için de, çalışmanın gerekli bir uğraş olduğu Kur’an’da şu ayetlerle ifade edilmektedir: “İnsan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur.”²³ “Sizin için geceyi örtü, uykuyu istirahat kılan, gündüzü yayılıp

¹⁸ Bozkurt, age, s. 16.

¹⁹ Harris - Cole, age, s. 241.

²⁰ Bkz. Walters, Anette – Ritamary Bradley, “**Motivation and Religious Behavior**” (in) Research on Religious Development: A Comprehensive Handbook, (ed) Merton Strommen, Hawthorn Books Inc, New York, 1971, s. 606.

²¹ Walters - Bradley, agm, s. 606.

²² Gazali, Ebu Muhammed, İhyau Ulûmi’d-din, (Çev. Ahmed Serdaroğlu) Bedir Yay., c. II, s. 159.

²³ Necm, 53/39.

çalışma zamanı kılan O'dur."²⁴ Ayetlerde kastedilen çalışma; dünya için çalışma, ahiret için çalışma veya her ikisi için de çalışma anlamlarına gelebilir.²⁵

İslâm dini, farz ibadetler dışındaki zaman diliminde çalışmayı teşvik etmiştir. Mesela Yahudilikte cumartesi günü Hıristiyanlıkta pazar günü ibadete ayrılarak çalışma yasaklanmıştır.²⁶ İslâm dini, cuma gününün sadece belirli bir kısmının ibadete ayrılmasını emretmiş, cuma namazı kılındıktan sonra tekrar yeryüzüne dağılıp, Allah'ın kendileri için takdir etmiş olduğu rızık elde etmenin yollarının araştırılmasını istemiştir.²⁷ Bu da gösteriyor ki İslâm, çalışmaya karşı değildir. İslâm'ın vurgulamak istediği şey çalışmanın ve mal mülk edinmenin bir amaç haline getirilmemesidir. Müslüman dünyayı imar etmek ve mal mülk kazanmak için çok çalışmalı, ancak bu ölçüyü kaybetmemelidir. Bu husus "Allah'ın sana verdiğinden (O'nun yolunda harcayarak) ahiret yurdunu gözet; ama dünyadan nasibini unutma."²⁸ ayetiyle dile getirilmektedir.

Günümüzde gerek İslâm dünyasında gerekse Batı dünyasında çalışma ve başarının, hem zihinsel hem de ekonomik hayat için genellikle kültürel faktörlerin etkisi yoluyla ahlâkî ve kutsal bir özelliğe sahip olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Artık çalışmanın erdem ve kendini disipline etme ve zühd ile yakından alakalı olduğu giderek kabul görmektedir.

Bugün Batı toplumlarında pek çok insan çalışmayı, artık bir kurtuluş (salvation) işareti olarak görmese de Batı insanının kuvvetli bir çalışma ahlâkı tarafından yönlendirildiğini kabul etmek gerekmektedir. Artık çalışmanın kültür tarafından etkilenen etik bir yönü olduğu kabul edilen bir gerçektir.

Günümüz modern çağında çalışma, endüstrileşme sürecine paralel olarak, toplumsal yaşamda da merkezi bir önem kazanmıştır. Endüstri öncesi toplumların "doğal insan"ı için çalışma, geçim için yapılan bir süreç olarak kabul edilmiş ve "özel alan"a hapsedilmişti. Modern çağda ise çalışma "kamusal alan"da gerçekleştirilen, "toplumsal bütünlük" unsuru olarak algılanmaktadır.²⁹

²⁴ Furkan, 25/47.

²⁵ Güç, Ahmet, "İslâm'a Göre Çalışmanın Önemi, Diyanet Aylık Dergi, Ocak 2002 sy, 133, s. 40.

²⁶ Güç, agm, s. 44.

²⁷ Cum'a, 62/9-10.

²⁸ Kasas, 101/77.

²⁹ Bozkurt, age, s. 20.

Teknolojideki ilerleme sonucu makinenin üretimde kullanılması bireylerin yapması gereken işlerin oranını azaltmıştır. Artık insanlar artan bir şekilde, düşümsel boş zaman zevkini tatmaya başlamıştır.³⁰

İBADET

Sözlükte “boyun eğme, alçakgönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma gibi anlamlara gelen “ibadet” terimi İslâmî literatürde biri genel, diğeri de özel olmak üzere iki anlamda kullanılmaktadır. Genel anlamda ibadet, mükellefin Allah’a karşı duyduğu saygı ve sevginin sonucu olarak O’nun rızasına uygun davranış çabasını ve bu şekilde yapılan iradî davranışı ifade eder. Böylece tamamen dinî olan görevlerden başka kişilerin, Allah’ı hoşnut etmek için yaptığı her fiil de ibadet olarak nitelendirilir ve ödüllendirilir. Bu amaçla fert ve toplum yararına gerçekleştirilen her olumlu davranış dinî ve manevî bir anlam kazanır. Özel anlamda ibadet ise mükellefin yaratana karşı saygı ve boyun eğmesini simgeleyen, Allah ve Resulü tarafından yapılması istenen belirli davranış biçimleridir. Fıkıh literatüründe ibadetin yaygın kullanımı da bu ikinci anlamdadır.³¹

Genel anlamdaki ibadet, çalışmayı da içine alan geniş bir kavramdır. Özel anlamdaki ibadet biçimi ile de çalışma arasında bazı benzerlikler vardır.

Çalışmanın Fonksiyonları Açısından Çalışma - İbadet İlişkisi

Çalışmanın bireylerin hayatlarında beş genel fonksiyonu yerine getirdiği söylenebilir. Çalışmanın ilk ve en genel işlevi, meslek sahibi olmak suretiyle insanlara kazanç sağlamasıdır. Çalışan insanlar, üretim yapmak suretiyle topluma ekonomik yardımda bulunurlar; bunun karşılığında da kazanç elde ederler. Zekat, sadaka ve diğers bazı malî ibadetlerin, bu özelliği yönüyle çalışma ile yakından alakalı olduğunu söyleyebiliriz.

Çalışmanın ikinci işlevi, hayat etkinliklerini düzenlemesidir. Çalışma, bireylerin belirli gün ve saatlerde belirli yerlerde olmasını ister. Bu şekilde meslek, insanların zamanlarının büyük bir bölümünü nerede, ne zaman, nasıl harçayacaklarını belirler.³² Başta farz ibadetler olmak üzere ibadetlerin büyük çoğunluğu; günün, haftanın, ayın ya da yılın belli zamanlarında, belirli mekanlarda, belirli şekil ve biçimlerde icra edilir.

Çalışmanın üçüncü işlevi, bireye kimlik duygusu vermesidir. Meslek, insanlara kendilerini tanımalarına yardım eder. Bir insanın mesleği bir bakıma onun fiyat etiketi ve kimlik kartıdır. İş ve kimlik ilişkisinin bu

³⁰ Devitt, age, s. 210.

³¹ Koca, Ferhat, “İbadet, İslâm’da”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. XIX, s. 240.

³² Harris - Cole, age, s. 242.

önemi, bireyin ani kimlik kaybı hissettiği emeklilik döneminde çokça dile getirilir.³³ İbadetler de bireye, kimlik ve aidiyet duygusu kazandırmaktadır. Yaşlı insanların ibadet etkinliklerine katılmaları, kendilerini değerli bulmaları açısından olumlu sonuçlar meydana getirebilmektedir. Güven, ümit, tevazu, kendini kabul, sorumluluk, başkalarına yardım etme ve başkalarıyla ilgilenme, tefekkür gibi olumlu psikolojik ve toplumsal sonuçlar, ibadet etkinliklerine katılma sonucunda gelişmektedir. Ayrıca ibadetler, insanlar arasında dayanışmayı pekiştirerek, yaşlılara, kendini ifade etme imkanı vermektedir. Bunlara ilave olarak ibadetler yaşlı bireye hayatta doyum sağlamasına ve hayatını zenginleştirmesine fırsat sağlamaktadır.

Çalışmanın dördüncü işlevi, mesleğin ve çalışmanın temel olarak sosyal ilişkiler için hizmet etmesidir. Çalışma, sosyal ilişkilere kaynaklık eder.³⁴ İbadetlerin de sosyal ilişkiler için önemli bir kaynak olması hasebiyle çalışma ile benzerliğinin olduğu söylenebilir. Dinî inanç ve uygulamalar insanların içsel güçlerini sağlamlaştırarak ve hayata anlam vererek bireysel seviyede etki meydana getirir. Ayrıca din, yaşlılara uygun bireyler arası davranış, kendine olan güven ve itibarını devam ettirebilmek için toplum desteği, yalnızlıktan kurtulmak şeklinde sosyal seviyede önemli etkiler meydana getirir. Öncelikle toplum ve din tarafından da uygun görülen bu etkinlikler yaşlıların, dolaylı olarak kendilerini değerli bulma duygularının yükselmesine sebep olmaktadır. Buna ilave olarak bu etkinlikler, yaşlıların sosyal, duygusal ihtiyaçlarını karşılamaya yardım edecek olan arkadaşlar arasındaki sosyal etkileşim için fırsatlar sağlamaktadır.

Son olarak çalışmanın beşinci işlevi, çalışana bir dizi anlamlı hayat tecrübesi vermesidir. Çalışma bireye hayatın anlamsız olmadığı düşüncesini veren meşguliyettir. Çalışma, kişilere, kendileri ile nesnelere ve fikirler arasında ilişki kurma konusunda önemli fırsat kaynağı sağlar. Çalışanlar dünya ile ilişki kurma yoluyla hayat tecrübelerini zenginleştirirler, yeni fikirler edinirler, fikirlerini açıklarlar, dünya ve kendileri ile ilgili fikirlerini test edip geliştirerek olgunlaşırlar.³⁵

İbadetler de gündelik hayatı ve ruhanî hayatı öğrenme tecrübesidir. Din sosyal kimliğin temel belirleyicisi olduğu için, dinin bu sosyal kuşatıcı özelliği yaşlı yetişkinler için hayatı öğrenme tecrübesi anlamına gelir.

Din eğitiminin en önemli görevlerinden biri inanç toplumunda bireye “anlam” çerçevesi kazandırması açısından da çalışma ile alakalıdır. Din bir değerlendirme ve değer biçme tarzıdır. Din, “aşkın ve yaratıcı bir varlığa, iradî olarak şuurlu bir şekilde bağlanma, teslim olma” demektir. Bu açıdan

³³ Harris - Cole, age, s. 243.

³⁴ Harris - Cole, age, s. 242.

³⁵ Harris - Cole, age, s.243.

din, var oluşa anlam kazandırır. Fowler'a göre inanç, bireyin hayatın karmaşıklığı ve farklılığı karşısında anlam gaye ve uyum bulma çabası olarak tarif edilir.³⁶

Dinin anlam verme özelliğini göz önünde bulunduran E.F. Schumacher, din olmadan modern hayatı yaşama tecrübesinin başarısız olduğu sonucuna ulaşmaktadır. O, "din olmaksızın" tabirini kilisesiz yaşamaktan ziyade daha geniş bağlamda anlam ve gaye olmaksızın yaşama şeklinde izah etmektedir. Jung da bundan elli yıl önce bu tür bir hayatın insanda anlamsızlığa yol açacağını belirtmektedir. Jung, "hayatta anlam eksikliği henüz bugün önemi anlaşılamayan bir ruh hastalığına yol açacaktır." demektedir.³⁷

Modern hayatta anlam yokluğunun önemi en ağır biçimde yaşlılarda hissedilmektedir. Kaçınılmaz olan kayıplar ve ölüm gerçeğini en yoğun bir şekilde hissedenler yaşlılardır. Yaşlılar bu modern çağın en çok darbeye maruz kaldığı bireyleridir. Gerçek olan şudur ki; din toplumun bazı kesimlerinin hayatından çıkmış olmasına rağmen yaşlıların hayatından henüz çıkmamıştır. Gelecek kuşak için de aynı şeyi söylemek mümkün olmayabilir. Ancak şunu söyleyebiliriz ki, din, gelecekte de yaşlıların hayatında önemli rol oynayacaktır. Yaşlıların hayatında dinin ve manevî hayatın rolünün ne olduğunu yaşlılık dönemi ile ilgili çalışma yapan kimselerin cevap vermesi gerekmektedir.³⁸ Bu açıdan meslek hayatına devam edemeyen yaşlılar için anlam sağlamada çalışmanın yerini ibadet ve dinî değerler alabilecektir.

Çalışma ve Boş Zaman İlişkisi

"Boş zaman" bireyin hem kendisi hem de başkaları için bütün zorunluluklardan veya bağlantılardan kurtulduğu ve kendi isteği ile seçeceği bir faaliyetle uğraşacağı zamandır.³⁹

Çalışma ve boş zaman kavramlarını karşılaştırdığımızda şu sonuçlara ulaşmak mümkündür: Çalışma amaca yönelik bir araç olarak görülürken, boş zaman kendi içinde bir amaç olarak kabul edilir. Çalışma esnasında zaman, bir bakıma diğerleri için harcanırken; boş zaman, insanın kendisi için harcadığı bir zaman dilimidir. Çalışmanın toplumsal olarak yararlı ve toplum için zorunluluk olduğuna inanılır; oysa boş zaman bireysel bir eylemdir.

³⁶ Maxwell, Dennis D., "Group Bible Study and Faith Maturity in Older Adults.", Religious Education, Fall98, Vol. 93 Issue 4, pp. 403-413.

³⁷ Bkz. Thomas, L. Eugene - Susan A. Eisenhandler, "Research on Religion and Aging-Mapping an Uncharted Territory" in Religion, Belief, and Spirituality in Late Life (eds.) L. Eugene Thomas - Susan A. Eisenhandler, Springer Pub., New York,1999, s.xxiii.

³⁸ Thomas - Eisenhandler, age, s. xxiii.

³⁹ Tezcan, age, s. 4.

Çalışma ödüllendirilir; oysa boş zaman kendi kendinin ödülüdür ve kendi kendini tatmin eder. Çalışma sıklıkla rutin ve yeknesaktır; öte yandan boş zaman bir özgürleşme ve tatildir, rutinden özgürleşmeye ve kendi içinde seçim yapmaya imkan sağlar. Endüstriyel çalışma başkalarınca örgütlenir; sıkı sıkıya programlanmış ve saatler tarafından düzenlenmiştir; oysa boş zamanda insan; işvereninden, zamanlamalardan, programlardan ve her türlü sistematikleştirmelerden kurtulur. Çalışmayı, oyun ya da sanat gibi başka hoş giden uğraşlardan ayırt etmenin en iyi yolu zorunluluk ilkesidir.⁴⁰

Burada “ibadet etme, dinî vecibeleri yerine getirme boş zaman etkinliği midir?” sorusunu sorabiliriz. Camiye kiliseye ve mabetlere gitmek veya orada görev almak, ibadet etmek gibi dinî etkinliklere insanlar gönüllü olarak katılıyor ve bu konuda katılımı kendileri için zorunlu olarak görüyorlarsa, bu etkinlikleri boş zaman uğraşısı olarak göremeyiz. Eğer böyle bir katılım gönüllü olmakla birlikte kişisel doyumdan başka bir ödül sağlamıyorsa o zaman boş zaman uğraşısı olarak görülebilir.⁴¹

Boş zaman kavramı sanayi toplumunda bireylerin ihtiyaçlarından fazla eşya üretmeleri sonucu ortaya çıkmıştır. Ekonomik sistem eşyayı tüketmek için boş zaman kavramının ortaya çıkmasını istemiştir. Boş zaman eskiden hoş karşılanmazken günümüzde insanlara güzel görünmeye başlamıştır. İşsizlik ve boş zaman kavramları aynı zamanda ortaya çıkması bir tesadüf değildir. Günümüzde ekonomik sistem hayatın yarısının disiplinli, makul ve üretici bir şekilde, diğer yarısını ise disiplinsiz, akılcı olmayan ve tüketici bir biçimde harcamamızı istemektedir.⁴² Ya da ironik bir yaklaşımla bunun tersi de olabilmektedir: İş hayatında tembel ve verimsiz, boş zamanlarda da sıkıntı çekip rahatsız olmaktır.⁴³ Giderek hakimiyetini daha çok arttıran tüketim toplumu D. Bell’in ifadesiyle “gündüz püritan, gece playboy” tipini yaratmıştır.⁴⁴ Kapitalizmin kitle üretimi ve kitle tüketimi, hedonist bir yaşam biçimi pompalamaktadır. Çalışmak ve başarmak gibi püritan değerlerin yerine, artık nasıl harcamalı, nasıl eğlenmeli tarzındaki normlar öne geçmeye başlamıştır.⁴⁵

Günümüzde, “çalışma toplumu”ndan “boş zaman toplumu”na doğru gidildiğine dair yaygın bir inanç vardır.⁴⁶ Özellikle mikro elektronik alanındaki gelişmeler beden işi yapan işgücüne duyulan gereksinimi büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Önümüzdeki dönemde muhtemelen giderek

⁴⁰ Bozkurt, age, s. 17.

⁴¹ Tezcan, age, s. 4.

⁴² Moran, agm, s. 109.

⁴³ Devitt, age, s. 211.

⁴⁴ Bozkurt, age, s. 34.

⁴⁵ Bozkurt, age, s. 35.

⁴⁶ Bozkurt, age, s. 36.

artan biçimde zihin işleri de bilgisayarlar tarafından yapılacaktır. Her ne kadar iş tamamıyla ortadan kalkmasa bile, işgücüne duyulan ihtiyaç çok daha azalacaktır. Gelecekte insan yaşamında çalışmaya adanan süre on beşte bir oranında azalacaktır.⁴⁷

Eskiden insanlar hem çocuk yetiştirme hem de haftada 60 - 80 saat çalışma zorunda kalıyordu. Günümüzde gençler artık ücret artışından ziyade, daha çok esneklik ve daha çok özgürlük istiyorlar. Bu da çalışmayan yaşlıları anlamalarına yardımcı oluyor. Çalışma saatlerinin azaltılması ve çalışma hayatındaki paylaşımda ortaya çıkan esneklik; insanların farklı tecrübelere sahip olmalarına, yaşlıları anlamalarına, gönüllü organizasyonlara ve sosyal etkinliklere katılmalarına, din, ibadet ve hikmetle ilgilenmelerine imkan sağlayacaktır.

“Hikmet” kelimesine alışmamış Batı kültüründe yaşlılığın inkar edilmesi son derece yaygındır. Artık hayatın 80'lere kadar devam ettiği günümüzde Batı toplumu bu bilinçte bir dönüşümü yaşamaya hazır hale gelmiştir.⁴⁸

Bazı yazarlar gelecekte daha fazla boş zamanın olacağından hareketle geleceğin etiğinin “boş zaman etiği” olacağını belirtirken bazıları da “gönüllü çalışma etiği” olacağını ifade etmektedir. Günümüzde gönüllü çalışmaya dayanan üçüncü sektörün hızla büyümesine tanık olunmaktadır.⁴⁹

Çalışma ve boş zamanı din ve kültürlerin bakış açısına göre değerlendirecek olursak şunları söyleyebiliriz: Antik Yunan Kültüründe çalışma olumsuz olarak düşünülürken boş zaman tefekkür için bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Roma Kültüründe çalışma, amaçları gerçekleştirmek için gerekli bir uğraş, boş zaman da daha çok çalışmak için dinlenme olarak düşünülmektedir. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde çalışma, insan ihtiyaçları için gerekli bir çaba olarak değerlendirilmiş, boş zaman da Tanrıyı tefekkür olarak değerlendirilmiştir. Calvinizm çalışmayı cennete girebilmek için bir araç, boş zamanı tembellik olarak kabul etmektedir.⁵⁰

Kur'an'da da “İnsan için çalışmaktan başka bir şey yoktur.”⁵¹ denilmek suretiyle çalışmanın önemi vurgulanmıştır. “Boş kaldın mı hemen başka işe koyul ve yalnız rabbine yönel.”⁵² denilmekle de insanların çalışmadan uzak kalmamalarına işaret edilmiştir. Çalışmanın sürekli bir meşguliyet olduğu vurgulandıktan sonra hemen bir sonraki ayetle “Yalnız

⁴⁷ Bozkurt, age, s. 38.

⁴⁸ Friedan, Betty, “**Aging and Death in the Youth Culture**”, New Perspectives Quarterly, Winter94, Vol. 11 Issue 1, pp. 31-36.

⁴⁹ Bozkurt, age, s. 39.

⁵⁰ Bozkurt, age, s. 21.

⁵¹ Necm, 53/39.

⁵² İnşirah, 94/7.

rabbine yönel.” denilerek boş zamanın anlamlı işlerle değerlendirilmesi ve bireyin Allah’a yaklaşması için fırsat olarak ifade edilmektedir.

Çalışma, Boş Zaman, İbadet, Marifet ve Tefekkür İlişkisi

Yaşlanma dönemi; insanların ruhsal açıdan olgunlaştığı, hikmete ulaştığı çok önemli bir hayat dilimidir. Bu olgunluk ve hikmete ulaşmada tefekkürün çok önemli bir rolü vardır. Düşünme ve tefekkür, (izleyici düşünme, contemplation) dinî geleneklerde bir çalışma ve ibadet olarak kabul edilmektedir. Tüm dinî gelenekler, dinî inancın Allah’a teslimiyet, tefekkür ve davranış biçiminde ortaya çıkacağını kabul eder.

İslâm literatüründe tefekkür, teakkül tedebbür, itibar, teemmül, nazar, tezekkür gibi düşünme ile ilgili kavramlara önem atfedilmiş ve tefekkür ibadete eş değer görülmüştür.

Bütün ibadetlerin ilk ve son gayesi insanı Allah’ın huzuruna götürmektir. İnsanın Allah’ın varlığından haberdar olması, ancak onun Allah’ı kendisinde şuurlaştırmasıyla olur. Allah’ı şuuruna yerleştirebilen kimse her an Allah’ın huzurunda bulunduğunun bilincinde olur.

Allah’ı şuura yerleştirme, ancak O’nu hatırlamakla olur. Bütün ibadetler her yönüyle Allah’ı anma ve hatırlama vasıtalarıdır.⁵³ Allah’ı anma ve hatırlama ile ibadet ilişkisi Kur’an’da şöyle dile getirilmektedir: “Muhakkak ki ben kendim Allah’ım. Benden başka ilah yoktur. Öyleyse bana kulluk et; beni anmak için namaz kıl.”⁵⁴

İbadetlerin bütün erkân, şart ve yapılaş biçimleri Allah’ı zikretme ve dolayısıyla O’nu şuura yerleştirme fonksiyonu icra etmesi gerekir. Mesela, ibadetleri adetlerden ayıran niyet, Allah’ı daha ibadetin başlangıcında hatırlamaktan başka bir şey değildir. bunun için niyetsiz yapılan bir ibadet gerçek ibadet sayılmaz.

Bu açıdan genel anlamda ibadet, bir yandan insanı özel anlamdaki ibadet dışında her an Allah’ı anmaya götürür, öbür yandan insana Allah aşkı, iyi ahlaklılık ve mutluluk kazandırır.⁵⁵ Nitekim şu ayette bu husus açıkça ifade edilmektedir: “Namaz bitince yeryüzüne dağılın. Allah’ın lütfundan rızık isteyin. Allah’ı çok anın ki mutluluğa erişesiniz.”⁵⁶ Bu ayetten, çalışma, ibadet ve düşünme arasında bir ilişki olduğunu anlayabiliriz. Ayrıca bu ayette ibadet, tefekkür ve çalışma dengesini sağlayabilenlerin mutluluğa ulaşacağı ifade edilmektedir.

⁵³ Bayraktar, Mehmet, **İslâm İbadet Fenomenolojisi**, Akçağ Yay., Ankara, 1987, s. 9.

⁵⁴ Tâhâ, 20/14

⁵⁵ Bayraktar, age, s. 9, 11.

⁵⁶ Cuma, 62/10.

Kulun Allah'ı tanınması anlamına gelen marifet, Allah'ı hatırlamak ve tefekkürle hasıl olur. Allah'ı sevmek ve tanımak O'na ibadet etmekle gerçekleşir. Allah sevgisi idrak ve marifete tabidir.

Allah'ı tanımak O'na ibadet etmeye götürdüğü gibi, ibadetlerin sağladığı ruhi aydınlık sayesinde marifet ortaya çıkar. Marifet insanın nefsini, Rabbini, dünyasını ve ahiretini tanınmasıdır. İnsanın nefsini tanınması Rabbini tanınmasına imkan sağlar. İnsanı fitratının isteğinden uzaklaştıran alemin harici sebepleridir. Dolayısıyla insan, nefsini ve Rabbini unuttur. Bu açıdan insanın yeniden zatının gereği olan aleme yükselmesi için temizlenmesi ve davranışlarında yücelmesi gerekir. İbadet şahsiyetin yücelmesinde en önemli unsurdur. Ancak ibadetin gerçekleşmesi için de marifet, iman ve ihlas gibi şartlara ihtiyaç duyulur.⁵⁷

Çalışma ve boş zaman, yaşlı eğitiminin gelişmesi için birbiri ile ilgili iki önemli unsurdur. Boş zaman ve inzivaya çekilerek insanlardan uzakta kalma, çalışmanın önemli eğitimsel şekilleri olabilir. Bu açıdan yaşlıların boş zamanlarını düşünerek, tefekkür ederek geçirmeleri bir bakıma çalışma ve ibadet olarak değerlendirilebilir.

Bu açıdan ele alındığında yaşlanma dönemi, insan değerlerinin yeniden keşfedildiği bir dönem olabilir. Bu dönemde birey sükunet ve barış içinde kendisinin de içinde bulunduğu tüm parçaların gerçekliğinin farkında olarak kainatı, mevcudatı bütünsellik içinde tefekkür ederek kalbini, görüşünü temizleyip arındırabilir.

Meslek hayatının sona erdiği emeklilik döneminde barış ve sükunet en iyi öğretmenler olabilir. Bu açıdan emeklilik döneminde yaşlı yetişkinin hiç bir şey yapmadan durup düşünmesinin eğitimsel değeri olabilir. Boş zamanları düşünerek yaşamak, denize bakarken düşünmek, arkadaşlarla beraberken düşünmek de bir çalışma ve ibadettir. Bu şekilde düşünen, tefekkür ederek boş zamanını geçiren ve dinlenen bir kimse hayatın dışında değil merkezindedir.⁵⁸

Kur'an'da bu tür bir tefekkürün önemi şu ayetle ifade edilir: “Akıl ve temiz vicdan sahipleri (ulü'l elbeb) o kimselerdir ki, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler.”⁵⁹

Bu ayette Allah'ı anma ile tefekkür birlikte zikredilmiş, ilim ve vicdan sahiplerinin vasfı olarak bildirilmiştir. Ayetteki “ayakta iken, otururken ve

⁵⁷ Çamdibi, H. Mahmud, Din Eğitiminin Giriş, MÜİF Vakfı Yay., İstanbul, 1989, s. 41.

⁵⁸ Moran, agm, s. 109.

⁵⁹ Ali İmran, 2/191.

yatarken” ifadeleri çalışma ve boş zaman vakitlerini içine almakta ve devamlılık arz etmektedir.⁶⁰

Bu ayette çalışma dışında ya da boş zamanlarda, artık fiziksel gücün zayıfladığı yaşlılık döneminde, düşünme suretiyle insanların çok önemli bir uğraş içinde olduklarını hissetmeleri sağlanmaktadır. Bu tür bir düşünme olarak boş zaman, Batı kültürünün yabancı olduğu bir kavramdır.⁶¹ İslâm kültüründe ve özellikle tasavvufta bu kavramlar yabancı değildir.

Tefekkür ve ibadet arasında yakın bir ilişki olduğuna göre bugün camiler ve diğer mabetler yaşlılar için sükunet bölgesi olma tarihî misyonuna sahip olabilirler. Bu sükunet bölgeleri bir sığınak yeri ve kaçış bölgesi olmaktan ziyade bir hareket ve çıkış merkezi olabilir. Bir mabet, okul veya emekli merkezi, yaşlıları dünyanın dışına götüren bir yer değil, insanı dünyanın ortasına sürükleyen mekanlardır. Mabetler dünyanın gürültüsü içinde sükunet alanı olabilme özelliğine sahip olmalıdır.⁶²

Özellikle son yıllarda psikolog ve eğitimciler, insanların hayatlarında sükunet ve tefekküre ne denli ihtiyaç olduğu konusunun önemini kavramışlar ve bu konuya duyarlık göstermişlerdir. Bu duyarlılığın ortaya çıkmasında emeklilik, inziva ve boş zaman etkinliklerinin herkes için geçerli hususlar olmasının etkisi büyük olmuştur.⁶³

Din, hem tefekkür ve sükuneti hem de sosyal etkinliklere katılımı önerir. Şu hadisler insanlarla bir arada toplumsal görevler yüklenmenin önemi kadar, insanlardan uzakta, ibadet, tefekkür ve benzeri etkinliklerde bulunmanın dinî bakımdan bir değer ifade ettiğini dile getirmektedir. Peygamber’e “İnsanların en faziletlisi kimdir?” diye sorulunca O, “Canı ve malı ile Allah yolunda cihad eden mümindir.” “Sonra kim? sorusuna “Bir dağa çekilip kimseye kötülüğü dokunmadan Allah’ına ibadet edendir.”⁶⁴ şeklinde cevap vermiştir.

Bir başka hadiste de şöyle denilmektedir: Bütün insanların geçimlerini sağladıkları kaynakların en hayırlıları şunlardır: Bir adam ki Allah yolunda cihad için atının dizginini tutmuş, düşman tarafından korku ve dehşet verici bir sesin geldiğini işitince atının sırtına atlayarak ölmek ve öldürmek, ya şehit ya gazi olmak için düşmanın bulunduğunu zannettiği yöne koşmuştur; veya bir adam ki şu tepelerden birinin üzerinde dağ başında veyahut şu vadilerden bir vadinin içinde sürüsü ile yaşarken namaz kılmış, zekat vermiş, Rabbine kavuşuncaya kadar hayır üzerine bulunmuştur.⁶⁵

⁶⁰ Çamdibi, age, s. 72.

⁶¹ Devitt, age, s. 210.

⁶² Moran, agm, s. 109.

⁶³ Devitt, age, s. 210.

⁶⁴ Müslim, İmaret, 34.

⁶⁵ İbn Mace, Fiten, 13; İbn Hanbel, c. I, s. 443.

Bu hadislerde toplum içine karışarak insanların sorunlarına çözüm getirmek için çaba gösterenlerin övüldüğünü görüyoruz. Diğer taraftan kendi isteği ile inzivaya çekilip dinî vecibelerini yerine getirerek hem kendisine hem de dolaylı bir şekilde topluma yararlı olmanın övüldüğünü görüyoruz.

Tasavvuf düşüncesinde bazı mutasavvıflar halk arasına girip onlarla dostluk kurmanın önemine inanmışlardır. Ancak tabii devrinden sonra insanlardan uzaklaşarak uzlete çekilmenin yararlı olduğunu düşünen mutasavvıflar da vardır. Bazı İslâm bilginleri düşünmeye imkan sağladığı için insanlardan uzakta kalmanın uygun olduğunu düşünmektedir. Bu düşünce, tefekkürün insanı Allah'a ulaştırdığı fikrinden kaynaklanmaktadır.

SONUÇ

Emeklilik sonrası çeşitli rol kayıplarıyla karşı karşıya kalan yaşlılar için tefekkür, ibadet ve din eğitimi gibi kavramların öneminin arttığına tanık oluyoruz. Toplumun tüm kesimine din hizmeti götürmesi gereken din eğitimcilerine, yaşlıların din eğitimi konusunda önemli görevler düşmektedir. Günümüzde camilere en çok giden kesimin emekliler ve yaşlılar olduğu bilinmektedir. Bu kimseler için camilerin sükunet bölgeleri olmasında din eğitimcilerinin gereken duyarlılığı göstermeleri gerekmektedir. Din eğitimcileri yaşlılara, tefekkürün anlamını öğretmek camilerin, mabetlerin ve diğer dinî kurumların eskiden sükunet bölgeleri olduğu gibi şimdi de aynı işlevi yerine getirebilmesine imkan sağlayabilirler.

Din eğitimi merkezlerindeki öğrenme etkinlikleri de yaşlılar için çalışma, oyun gibi keyif veren bir uğraş haline getirilebilir. Okul hayatı yaşlılar için -eğer düşünme, okuma, oynama, sükunet yeri, kısacası tefekkür yeri olabilirse yaşlılar için cazip yerler olabilecektir.

Ruh sağlığının temelinin “sevgi” ve “çalışma” olduğu söylenir. Boş zamanın değerlendirilmesinin günümüzde ve gelecekte önemli bir duruma gelmesi sonucunda belki buna “boş zamanı değerlendirme” terimini eklemek gerekir.

Modern toplumda hem birey hem toplum için anlamlı olan, üretimi uzun süreli kılan, boş zamanı da kucaklayan, yaşlılıkta kaçınılmaz olan bozulmayla mücadele eden bir programa ihtiyaç vardır. Din Eğitimi de bunu sağlayacaktır. Böylece yaşlılar hem iç dünyalarına yönelerek tefekkür etmenin yollarını öğrenerek iç başarıya ulaşmış olacaklar diğer taraftan da topluma yararlı bireyler olabileceklerdir.